

УДК 811.512.154:81'373.7
DOI 10.35254/bsu/2025.71.16

*Эстебесова П.С.,
К.Карасаев атындагы БМУ,
доцент*

*Жээнбек кызы А.,
К.Карасаев атындагы БМУ,
магистрант*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЯЛДАРГА КАРАТА ТЕРС МААНИДЕ КОЛДОНУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз тилиндеги аялдарга карата терс мааниде колдонулган фразеологиялык түрмөктөрдүн ички биримдиги жана маани-маңызы анализделген. Изилдөөдө үч негизги фразео-семантикалык топ аныкталып, алардын лексико-семантикалык табияты далилденген: жалкоолук жана илээндиликти мүнөздөгөн туюнтмалар; адепсиз жүрүм-турумду жазалаган айтымдар; төрөбөгөн аялдарга тиешелүү фразеологизмдер. Кыргыз менталитетинде аялдардын үй-бүлөдөгү, коомдогу орду өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, кичине эле мүчүлүштүк терс пикирди жаратары көрсөтүлгөн. Адепсиз жүрүм-турумду жазалоодо колдонулган фразеологизмдер өтө элестүү экендиги аныкталган. Натыйжалар төрөбөгөн аялдарга карата колдонулган, көбүнчө "куу" лексемасы менен түзүлгөн фразеологизмдердин сандык жактан көптүгүн көрсөтөт. Бул изилдөө тилдик бирдиктер менен элдик маданий баалуулуктардын ортосундагы тыгыз байланышты тастыктайт.

Түйүндүү сөздөр: фразеосемантикалык топтор, гендердик аспект, лексико-семантикалык табият, стилистикалык боёкчо, экспрессивдүүлүк, маданий баалуулуктар, этнолингвистика, улуттук менталитет, тилдик дүйнө сүрөтү, лингвомаданият таануу

*Эстебесова П.С.,
БГУ им. К.Карасаева,
доцент*

*Жээнбек кызы А.,
БГУ им. К.Карасаева,
магистрант*

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ С НЕГАТИВНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЖЕНЩИНАМ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье проанализированы внутреннее единство и значение фразеологических оборотов кыргызского языка, выражающие негативное отношение к женщинам. Исследо-

вание выявило три основные фразеосемантические группы и доказывается их лексико-семантическая природа: выражения, характеризующие лень и неряшливость; обороты, осуждающие неприличное поведение; фразеологизмы, относящиеся к бесплодным женщинам. Показано, что в кыргызском менталитете особое значение придается роли женщины в семье и обществе, поэтому даже незначительные недостатки вызывают отрицательные эмоции. Выявлено, что наиболее образными являются выражения, используемые для порицания непристойного поведения. Результаты показывают численное преобладание фразеологизмов, связанных с бесплодием, большинство которых образованы с использованием лексемы "куу". Данное исследование подтверждает тесную связь между языковыми единицами и культурными ценностями народа.

Ключевые слова: фразеосемантические группы, гендерный аспект, лексико-семантическая природа, стилистическая окраска, экспрессивность, культурные ценности, этнолингвистика, национальный менталитет, языковая картина мира, лингвокультурология

Estebesova P.S.,

BSU named after K.Karasaev,

Associate Professor

Jeenbek kyzy A.,

BSU named after K.Karasaev,

Master's student

PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS WITH NEGATIVE MEANING TOWARDS WOMEN IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

This study analyzes phraseological expressions in Kyrgyz that convey negative attitudes toward women. The research identified three main phraseosemantic groups and proved their lexico-semantic nature: expressions characterizing laziness and slovenliness, phrases condemning indecent behavior, and idioms related to infertile women. In Kyrgyz mentality, special importance is given to women's roles in the family and society, with even minor flaws evoking negative emotions. The study shows that expressions condemning indecent behavior are the most figurative. The results show that predominance phraseological units related to infertility predominate, mostly formed using "kuu" This study confirms the connection between linguistic units and cultural values.

Keywords: phraseosemantic groups, gender aspect, lexico-semantic nature, stylistic coloring, expressiveness, cultural values, ethnolinguistics, national mentality, linguistic worldview, linguoculturology

Киришүү

Дүйнө, дегеле, коомдук турмуш карама-каршылыктардан (бейиш-тозок, табигый-жасалма, адал-арам, пайда-зыян, кубаныч-кайгы, түбөлүк-күнүмдүк ж.б.) туруп, бардык нерсе оң жана терс касиет-сапатка ээ экендиги мыйзам ченемдүү кө-

рүнүш. Ошол сыңары адам баласы да оң-терс кулк-мүнөзгө, жакшы-жаман жүрүм-турумга, касиетке эгедер. Ушул өңүттөн алганда аялдардын да оң жана терс касиет-сапатын туюндурган фразеологиялык каражаттар жок эмес. Тарыхтын таш күзгүсүн барактасак, кылым карыткан кыргыз

элинде акыл-эстүүлүгү, калыстыгы, тың-бышыктыгы, атүгүл баатырдыгы менен да сыймыктана турган айымдарыбыз жана алардын оң мүнөз, сапатын сыпаттаган өзгөчө туюнтмалар да арбын [1, 156-б.]. Бирок, ошентсе да терс кулк-мүнөз, сапатты билдирген фразеологиялык каражаттар оң мүнөз, сапатты туюнткан фразеологиялык түрмөктөрдөн сандык жактан көптүгү, семантикалык табиятынын түрдүүлүгү, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу, өтө элестүү жана таасирдүүлүгү менен айырмаланат [2, 38-39-б.].

Кыргыз менталитетинде аялдардын салттык, үй-бүлөлүк жүрүм-турум маданияты; үй-бүлөдөгү, коомдогу орду өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, аялдардагы кичине эле мүчүлүштүк, тоодой көрүнүп, терс пикирди, эмоцияны жараткан.

Жогоруда көрсөтүлгөн себептерден улам аялдардын терс сапатын, аялдарга карата терс маани-мазмунда колдонулган фразеологиялык туюнтмаларды иликтөөнү максат кылдык. Терс маанидеги фразеологизмдердин табиятын, маани-мазмунун анализдеп, төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

- аялдардын жалкоо, жүдөө, илээндилигин билдирген фразеологизмдер;
- аялдардын адепсиз жүрүм-турумуна байланышуу фразеологизмдер;
- төрөбөгөн аялдарга карата колдонулган фразеологизмдер.

Аялдардын жалкоо, жүдөө, илээндилигин билдирген фразеологизмдер

Аялдардын жалкоо, илээндилигин билдирген ак кол, ак чүч; чалма этек; эндей этек деген фразеологиялык түрмөктөр бар. Бул фразеологиялык каражаттардын ичинен ак кол, ак чүч туюнтмасы: эч бир оор иш кылбай, үй ичинде түйшүктүү иш жасабай, өз боюна гана карап, жасанып, боенуп отурган эрке айымдарга карата айтылат:

«Рас, аялдар биздин коомдо чоң күч,
Бирок арасында бар **ак кол «ак чүч»**
Ак кол дейбиз,
Ал анткени – колу тийбейт

Оор кара жумушка.

Эзелтеден эби келбейт

Кечирээк жатып, эрте турушка...

«Рас, аялдар – биздин коомдо чоң күч!

Бул чоң күчкө качан кошулат

Өзү көлөкөсүнө тоңгон,

Элге күлкү болгон, **Ак кол, ак чүч!!!**

Бир саптарында көрүнүп тургандай акын М.Алыбаев, кээ бир айымдардын оор жумуш гана эмес, төшөнчүсүн жыйып, үйүн шыпыргандан эринген, эч бир ишке эби келбеген, ар дайым күзгүдөн алыс кетпей, жасанып-боенгондон башканы билбеген жалкоо, эрке аялдардын образын ушундайча сүрөттөгөн. Бул ыр саптарында колдонулган «ак кол, ак чүч» деген фразеологиялык туюнтмасы ушул чыгармадан соң эл арасына кеңири тарап, эринчээк, жалкоо, турмуштун түйшүгүнө аралашпаган аялдарды элестетүүчү көркөм сөз каражаттарынын түстүү боегуна айланган» [3, 123-124-б.] – деп белгилейт фразеологизм боюнча адис Р.Эгембердиев. Чындыгында эле адис, окумуштуу Р.Эгембердиевдин пикири акылга сыярлык, анткени ак кол (оор ишке кол тийгизбеген, кара жумуш кылып көрбөгөн жалкоо, жан бакты) фразеологизми менен ак чүч (1. Чүчкүргөн кишиге соо бол, саламатта бол деген каалоо; 2. Эч нерсеге колу тийбеген, иштебеген, оор иш кылбаган) фразеологиялык каражаты биригип, эринчээк, эрке, жалкоо айымдардын образын элестүү, эмоционалдуу туюндуруп турат.

Ушул эле фразео-семантикалык топто айымдардын «жалкоо, жүдөө, илээндилин» билдирген чалма этек, эндей этек [4, 474-б.] деген фразеологиялык түрмөктөр да бар: Алма этекти алам деп, **Чалма этектен** айрылдым (фольк.); Түрүнө караганда бир **эндей этекке** жолуккансың го («Ала-Тоо»).

Жогоруда белгилүү болгондой бул тематикалык топтогу **ак кол, ак чүч** фразеологизми «жасанып-боенуп, өзүнүн боюна гана караган эрке, жалкоо айымдарды» образдуу чагылдырса, **чалма этек, эндей**

этек фразеологизмдеринде «оокат-тиричиликке анча жок, жыйынчагы жок, жүдөө, илээнди» маанисин билдирип, өзүнүн боюна да карабаган такыр эле бардык жагынан жүдөө, илээнди, ирээтсиз аялдарга тиешелүү терс касиет-сапатты таамай чагылдырып турат.

Демек, аялдардын жалкоо, ирээтсиз, жүдөөлүгүн билдирип, терс эмоцияда, баада колдонулган ак кол, ак чүч фразеологизмине караганда чалма этек, эндей этек фразеологиялык түрмөктөрү аялдардын ирээтсиз, илээнди, жүдөөлүгүнүн ашынган чегин туюндурат.

Аялдардын адепсиз жүрүм-турумуна байланыштуу фразеологизмдер

Аялдардын адепсиз, терс жүрүм-турумун туюндурган кыргыз тилинин фразеологиялык корунда төмөнкүдөй фразеологиялык каражаттар бар: башын аттоо; чолок байталга мингизүү; чычырканака бөлөө.

Башын аттоо фразеологиялык каржатынын мааниси: баш кошкон никелүү жарын чанып же башка бирөөлөр менен көңүлү жакын болуп, аны ээрчип кетип калган аялдарга карата колдонулат: «Кайран Бердибайдын **башын аттап**, кудайдан жөө качкан бир зөөкүргө кетиптир, аны менен жарып деле кетпейт го» деген сөздөр айылда жүрүп жатты (Сыдыкбеков). Эрке токолу **башын аттап** кетти деген сөзгө калбайын деп чочуду (Көчкөнов). Ак никелүү жарынын **башын аттаган** Батыйнанын жоругу эки аялдын башы кошулган жерде эрмек болуп калды (Сыдыкбеков) [5, 105-106-б.].

Жогорудагы мисалдарда кыргыз элинин салттуу үй-бүлөлүк жүрүм-турум маданиятына туура келбеген, акылга сыйбаган аялдардын никелүү жарын таштап, башка бирөөгө кетип калышы өтө абийирсиз жорук болуп саналып, эл арасында уу-дуу болуп кеп ээрчигендиги айкын көрүнүп турат. Ошондой эле эскерте кетүүчү нерсе башын аттоо фразеологизми көп маанилүү фразеологизм болгондуктан, экинчи дагы бир мааниси: «тийиштүү адамга айтпай, анын ма-

кулдугун албай туруп өз билгениндей иштей берүү» дегенди да билдирет [4, 87-б.].

Фразеологизмдер бир улуттун үрп-адатын, каадасын, улуттук менталитетин чагылдырган өзгөчө туюнтмалар экендигин эске алсак, аялдардын никелүү жарын тоготпой, элдик салтты гана эмес, үй-бүлөлүк турмушун да бузуп, башканы ээрчип кеткендиги өзгөчө абийирсиз кылык-жорук болуп эсептелинип, ак никелүү жарын, күйөөсүн чанган аялдарды жазалоо үчүн **чолок байталга мингизүү** (күйөөсүн чанган аялдын чачын кыркып, бетине көө сүйкөп, байталга тескери каратып мингизип, айыл аралатып, төркүнүнө жеткирүү) [4, 481-б.], **чычырканака бөлөө** (тар. көбүнчө күйөөсүн чанган аялды же чоң күнөө кылган адамды киймин чечиндирип, чычырканака жаткырып, сууга салып сабата турган жазалоонун эң оор түрү) [4, 489-б.] деген фразеологиялык түрмөктөр колдонулган: Мингизип **чолок байталга**, Эртең элге күлкү салармын (фольк.), **Чычырканака бөлөгүлө**, качанаак немеги, - деп Бүкөн зааркана, зиркилдеп карап турду (Сыдыкбеков). Албетте бул - **чолок байталга мингизүү, чычырканака бөлөө** фразеологиялык туюнтмалары элге уят кылуунун, маскаралоонун, жазалоонун эң оор түрү болуп эсептелинет. Биз ушул фразеологиялык туюнтмалардан эле аялдардын коомдогу, үй-бүлөдөгү орду өтө маанилүү экендигин, аялдардын адепсиз, абийирсиз жүрүм-туруму коомчулукта өтө одоно, уят, кечирилгис терс сапат, кулк-мүнөз экендигин байкаса болот.

Төрөбөгөн аялдарга карата колдонулган фразеологизмдер

Кыргыз элинин салттуу турмушунда бала-чакалуу болуу, тукум улоо маанилүү эсептелинип; балалуу болбогон, төрөбөгөн аялдарга карата терс пикирде болуп, терс баа берип келишкен. Мына ушундай төрөбөгөн аялдарга карата куу аяк, куу жатын, куу жамбаш, куу шыйрак, куу этек, согончогу канабаган ж.б.у.с. өзгөчө туюнтмаларды колдонушкан.

Куу деген лексеманын өзүн эле алсак, оң маанисине караганда терс мааниси көбүрөөк кездешет. Маселен: 1. амалкөй, айлалуу, куу; 2. суусу, нымы калбай какшыган, куураган, кургак; 3. өтм. тажаткан, айланы түгөткөн, азапка салган, кыйнаган: куу дүйнө, куу кекиртект, куу өмүр, куу турмуш [6, 106-б.]. Демек, терс баада колдонулган «куу» сөзүнөн куралган куу аяк, куу жатын, куу жамбаш, куу шыйрак, куу этек, согончогу канабаган фразеологизмдеринин мааниси «бала төрөбөгөн, баласыз» дегенди билдирет: Кантейин, кудай бала бербей **куу аяк** кылып койсо, колуң менен жасап ала албайт экенсиң?! (Касымбеков). Мен сага окшоп согончогу канабаган **куу жатын** белем ыя? (Айтматов). – Ээ, ошону койсоңчу! – дейт. – Коккой башы, бир **куу шыйрак** катын менен өтмөк болду го (Осмоналиев). Артында туяк калбасына жаны кейиди да, **куу этек** катынына жини келе баштады (Айтматов). Жашың отуздан ашса да, **согончогуң канабаган** куу баш, баланын баркын билбейт экенсиң (Касымбеков) [4, 416-б.].

Айта кетүүчү нерсе, жогорудагы фразеологизмдердин ичинен куу аяк (эч нерсеге жетпеген, жакыр) [4, 332-б.], куу этек (өтө жарды, кедей) [4, 333-б.] фразеологизмдеринин гана экинчи маанилери болсо, башка фразеологизмдердин бардыгы бир гана мааниде (төрөбөгөн, баласыз) колдонулуп, бирдей эле даражада терс эмоцияны, бааны

туюндуруарын жогорудагы сүйлөмдөрдөн эле сезип-туюп баамдай алабыз.

Корутунду

Аялдарга карата терс маани-мазмунда колдонулган фразеологизмдерди анализдеген соң, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Аялдарга карата терс мааниде колдонулган фразеологизмдердин ичинен айымдардын адепсиз, абийирсиз жүрүм-туруму үчүн аларды жазалоодо колдонулган фразеологизмдер өтө элестүү жана таасирдүү келет.

2. Төрөбөгөн, балалуу боло албаган аялдарга карата колдонулган фразеологизмдер башка семантикалык топторго салыштырмалуу сандык жактан көптүгү менен айырмаланат жана дээрлик бардыгы «куу» деген лексеманын негизинде түзүлөт.

3. Бир тематикадагы фразеологизмдердин баарында эле элестүүлүк, образдуулук касиет бирдей даражада эмес. Биринде туюндурулуп жаткан ойдун образы тактамай берилсе, экинчисинде ал ой бүдөмүрөөк, солгунураак келет. Албетте, бул касиет ар бир фразеологизмдин жеке семантикалык табиятына жана автордун жеке стилдик чеберчилигине байланыштуу.

4. Кыргыз менталитетинде аялдардын салттык, үй-бүлөлүк жүрүм-турум маданияты; үй-бүлөдөгү, коомдогу орду өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, аялдардагы кичине эле мүчүлүштүк, тоодой көрүнүп, терс пикирди, эмоцияны жараткан.

Адабияттар

1. Эстебесова, П. С. Кыргыз жана түрк тилиндеги айымдардын оң сапатын билдирген фразеологизмдер / П. С. Эстебесова // К. Карасаев атындагы БМУнун Жарчысы. – 2021. – № 2-3 (56-57). – Б. 155-158.
2. Эстебесова, П. С. Кыргыз жана түрк тилиндеги адамдын кулк-мүнөзүн туюндурган фразеологизмдер / П. С. Эстебесова. – Бишкек : Мега Формат, 2023. – 48 б.
3. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) / Р. Эгембердиев. – Бишкек : К. Карасаев атындагы БМУ Жарчысы, 2007. – 171 б.
4. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2001. – 519 б.
5. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы) / Р. Эгембердиев. – Бишкек : Турар, 2016. – 336 б.
6. Акматалиев, А. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / А. Акматалиев, И. Абдувалиев, Т. Маразыков [и др.]. – Бишкек : Полиграфбумресурсы, 2019. – II том. – 800 б.